

Самуйлік Я.Р. (г.Брэст, БрДТУ)

АДМЕТНАСЦІ ЎЖЫВАННЯ ПРЫМЕТНІКА Ў ТЭРМІНАЛОГІІ

Прагрэс навукі, тэхнікі, развіццё культуры непазбежна прыводзяць да ўзнікнення новых аб'ектаў, паняццяў, з'яў, што непасрэдным чынам знаходзіць сваё адлюстраванне ва ўзбагачэнні спецыяльнай лексікі новымі лексічнымі адзінкамі.

Да спецыяльнай лексікі адносяць тэрміны, ці прафесіяналізмы, наменклатуру. Некаторыя даследчыкі схільны да размежавання тэрмінаў і прафесіяналізмаў, бо апошнія, на іх думку, “з’яўляюцца паўафіцыйнымі лексічнымі адзінкамі, якія выкарыстоўваюцца вузкім колам спецыялістаў, пераважна ў гутарковым стылі”. Але пры гэтым адзначаюць, што “паміж тэрмінамі і прафесіяналізмамі існуе пастаянны ўзаемаабмен і часта прафесіяналізм можа існаваць як сінонім “тэрміна” [1, с. 167; 3, с. 91].

У лінгвістыцы наменклатурныя назвы, ці наменклатура, тлумачацца парознаму. Адны адносяць да яе толькі ўласныя імёны, прысвоеныя разнастайным рэаліям і аб'ектам навукі, тэхнікі, культуры (гатунак ячменю “отра”, парода трусоў “белы велікан”, назва грашовай адзінкі “долар” і інш.). Іншыя лічаць наменклатурай адносна ўпарадкаваную сістэму назваў, якая прымяняецца ў якой-небудзь галіне (*матэматычная, эканамічная, лінгвістычная* і інш.). Таму для зручнасці ўсе групы спецыяльнай лексікі абазначым словам “тэрмін”. Аднак не кожнае спецыяльнае слова з’яўляецца тэрмінам, як і не любая сукупнасць спецыяльных слоў можа быць названа тэрміналогіяй.

Тэрмін – гэта спецыяльнае слова ці спалучэнне слоў, створанае (прынятае, запазычанае і пад.) для дакладнага выражэння спецыяльнага паняцця і абазначэння спецыяльнага прадмета.

Асаблівасць тэрмінаў заключаецца ў тым, што значэнне звычайнага слова можа быць растлумачана, а значэнне, сутнасць тэрміна павінна быць вызначана. Даследчык рускай мовы В.У. Вінаградаў пісаў: “Агульнавядома, што перш за ўсё слова выконвае намінацыйную ці дэфінікатывную функцыю, гэта значыць альбо з’яўляецца сродкам дакладнага абазначэння, і тады яно – просты знак, альбо сродкам лагічнага вызначэння, тады яно – навуковы тэрмін” [1, с. 168–169; 3, с. 92]. У тэрмінах заключаецца максімальна дакладнае, канцэнтраванае

выражэнне тых агульных і прыватных паняццяў, з якімі спалучана навуковая і тэхнічная дзейнасць чалавека. Тэрміны – гэта своеасаблівы, штучна створаны набор лексічных адзінак, выкарыстанне якіх абмежавана той ці іншай галіной навукі, тэхнікі, культуры. Тэрмін – гэта імя паняцця.

Сістэма тэрмінаў пэўнай галіны навукі, тэхнікі, культуры называецца тэрміналогіяй (напр., *матэматычная, эканамічная, лінгвістычная, сельскагаспадарчая, медыцынская* і інш.). Тэрміналогіяй (або тэрміналагічнай лексікай) называецца таксама ўся сукупнасць тэрмінаў канкрэтнай мовы (напр., *беларуская тэрміналогія*).

Тэрміналагічныя сістэмы розных галін навукі, тэхнікі, культуры нягледзячы на іх адрозненні, маюць агульныя рысы, паколькі складаюцца з лексічнага матэрыялу той мовы, на якой гавораць вучоныя, і выяўляюць некаторыя лагічныя заканамернасці. Так, напрыклад, у мінералогіі паслядоўна пры ўтварэнні тэрмінаў выкарыстоўваецца словаўтваральны сродак *-it (-ыт)* (*вулканіт, галеніт, гейзерыт, глаўканіт, каалініт, кальцыт* і інш.).

Такім чынам, тэрміны – гэта такія адзінкі, якія перадаюць пэўнае навуковае паняцце і суадносяцца з іншымі найменнямі ў пэўнай галіне навукі, тэхнікі, культуры, утвараючы разам тэрміналагічную сістэму, ці тэрмінасістэму.

Паводле будовы тэрміны суадносяцца са словамі ці са спалучэннямі слоў, часцей за ўсё са словазлучэннямі.

Словы-тэрміны ў сваю чаргу падзяляюцца ў залежнасці ад часціны мовы на назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы і прыслоўі.

Разгледзім больш падрабязна адметнасці функцыянавання прыметніка ў тэрміналогіі.

Прыметнікі ў якасці слоў-тэрмінаў ў розных тэрмінасістэмах ўжываюцца даволі рэдка, напрыклад: у эканамічнай – *бюджэтны, валютны, дэпазітны, клірынгавы, ліцэнзійны, падатковы, уліковы*; у філасофскай – *аб'ектыўны, абсалютны, апрыёрны, ірэальны, кагнітыўны, рацыянальны, трансцэндэнтны* у лінгвістычнай – *субстантыўны, адвербіяльны, ад'ектыўны, бінарны, адваротны, дыферэнцыяльны* і інш.

У большасці выпадкаў прыметнік спалучаецца з назоўнікам, з'яўляючыся неад'емнай часткай словазлучэння, што абазначае тое ці іншае паняцце. У тэрміналогіі прадстаўлены ўсе тры разрады прыметнікаў: якасныя, адносныя і прыналежныя. Тэрміналагізацыя прыметнікаў прыводзіць да лексіка-граматычных змен у самім слове. Так, якасныя прыметнікі, стаўшы тэрмінамі, губляюць не толькі значэнне якасці, але і фармальныя прыкметы якасных прыметнікаў. Па-першае, у іх адсутнічаюць ступені параўнання. Параўн.: *кіслая глеба* (глебазн.) і *кіслы яблык – кіслейшы, самы кіслы* (літ.); *чырвоны радок* (лінгв.) і *чырвоная ружа – чырванейшая, найчырванейшая* (літ.); *нізкі ціск* (тэхн., мед.) і *нізкі чалавек – ніжэйшы* (літ.); *лёгка атам* (фіз.) і *лёгкая задача – лягчэйшая, найлягчэйшая, самая лёгкая* (літ.). У тэрміналогіі – *чорны метал, белы верш, сіт тонкі*, у літаратурнай мове – *чорны, чарнейшы, самы чорны; белы, бялейшы, самы белы; тонкі, танчэйшы, самы тонкі*. У тэрміналогіі не прынята гаварыць *больш цяжкі, цяжэйшы метал*, нельга гаварыць пра чарнату металу; нельга сказаць *бялейшы верш, белізна верша: сіт танчэйшы*.

Выпадкі ўжывання форм вышэйшай ці найвышэйшай ступені ў тэрміналогіі даволі рэдкія: *млекакормячыя ніжэйшыя, млекакормячыя вышэйшыя, жывёлы прасцейшыя, вышэйшая геаметрыя, метады найхутчэйшага спуску* (стат.), *грань верхняя найменшая* (мат.), *найпрасцейшы закон* (фіз.), *найлягчэйшая вага* (спарт.).

Стаўшы тэрмінам (тэрмінаэлементам), прыметнікі могуць набываць іншыя, чым у літаратурнай мове, антонімы. Напрыклад: *чорныя металы – каляровыя металы* (літ. *чорны – белы*); *цвёрдае цела – вадкае цела* (літ. *цвёрды – мяккі*); *прамое дзяленне – непрамае дзяленне, сцябло прамае – сцябло звіслае* (літ. *прамы – крывы*); *чыстая вага – агульная вага* (літ. *чысты – брудны*), *мяккая вада – жорсткая вада* (літ. *мяккі – цвёрды*) і г.д.

У тэрміналогіі прыналежаўныя прыметнікі ўжываюцца даволі часта. У літаратурнай мове прыналежаўныя прыметнікі ўказваюць на прыналежнасць чаго-небудзь пэўнай асобе, у тэрміналогіі ж, па словах Даніленкі В.П., “застаючыся на форме прыналежаўнымі і захоўваючы часткова ідэю прыналежнасці, у асноўным маюць дэфініцыю, якая раскрывае якасны змест называемага паняцця” [2, с. 124]. Як і у агульналітаратурнай мове, прыналежаўныя прыметнікі ўжываюцца пераважна з суфіксам *-аў (-еў)*, прычым формы мужчынскага роду маюць нулявы канчатак, формы жаночага і ніякага роду – канчатак *-а*. у множным ліку – канчатак *-ы*. Напрыклад: *ланиуг Эйлераў, рад шпекераў, пучок якобіёў, патэнцыял абелеў, орган якабсонаў* (біял.), *канал лаўрэраў* (біял.), *характарыстыка Эйлерава, функцыя булева, прастора рыманава, праграм-аванне булева, лікі піфагоравы, каардынаты плюкеравы*. Адзначаюцца выпадкі варыянтных утварэнняў з прыналежаўным прыметнікам і з формай роднага склону прозвішча: *інтэграл Эйлераў – інтэграл Эйлера, прастора рыманава – прастора Рымана, патэнцыял рысаў – патэнцыял Рыса, прастора Гільбертава – прастора Гільберта, дыёд Гана – дыёд ганаўскі* і інш. Аднак у беларускай літаратурнай мове значэнне прыналежнасці часцей перадаецца формай прыметніка, а не формай роднага склону назоўніка. У рускай літаратурнай мове, а значыць і ў рускай гэрміналогіі, часцей ужываецца форма роднага склону назоўніка. Таму ў перакладных тэрміналагічных слоўніках у рускіх тэрмінах тыпу *пространство Римана, пространство Гильберта, интеграл Гильберта, интеграл Эйлера, закон Гауса, задача Больца* і інш. лагічна перакладаць азначальную частку гэрміна прыналежаўным прыметнікам: *закон гаўсаў, задача больцава* і г.д.

Выкарыстоўваюцца ў тэрміналогіі і адносна-прыналежаўныя прыметнікі з суфіксам *-ск-*, часцей як варыянт да форм з суфіксам *-аў (-еў)*: *мера гаўсава (гаўсаўская), спектр лебега (лебегаўскі), кнезераў (кнезераўскі), лорэнцаў (лорэнцаўскі), а таксама закон пуасонаўскі, рэжым брэгаўскі, радыус чабышоўскі, працэс фелераўскі, прастора фокаўская* і інш.

Не ўжываюцца прыналежаўныя прыметнікі ў выпадку нескланяльнасці прозвішча (*энергія Фермі, дуга Фату, дыферэнцыял Гато* і пад.), калі прозвішча заканчваецца на *-скі* (паліёр Куратоўскага, функцыя Жукоўскага, гіпотэза Мінкоўскага, дырэктрыса Вільчынскага), а таксама, калі ў склад тэрміна ўваходзяць два прозвішчы (*статыстыка Бозэ-Эйнштэйна, статыстыка Фермі-Дзірака, функцыя Вінера-Пэлі, функцыя Рымана-Грына*), калі прозвішча ўваходзіць у састаўны тэрмін (*фільтр Фарадэя рэзанансны*).

Адносныя прыметнікі ў тэрміналогіі займаюць значнае месца і захоўваюць тыповасе для іх у агульналітаратурнай мове значэнне прыкметы, выражанай праз адносіны да прадмета. Самі па сабе яны не могуць выражаць нейкае тэрміналагічнае паняцце, а выражаюць яго толькі разам з назоўнікам, да якога дапасуюцца: *масляная ізаляцыя, склоная форма, злучнікавы сказ, косць скроневая, свідравіна буравая, манометр ртутны, хваля гукавая, зарад электрычны, радыяцыя атамная, радыяцыя касмічная, інструмент медыцынскі* і інш.

У тэрміналогіі даволі шырока прадстаўлены субстантываваныя прыметнікі ў форме адзіночнага і множнага ліку. У залежнасці ад галіны навукі субстантываваныя прыметнікі маюць сваю спецыфіку. Так, у заалагічнай і батанічнай тэрміналогіі ўжываюцца ў асноўным формы множнага ліку: *беспазнаючыя, буслападобныя, земнаводныя, дзухкрылыя, жгуцікаея, кітападобныя, млекакормячыя, галубіныя, галажаберныя, аваднёвыя, кармавыя; драценакветныя, бабовакветныя, касачакветныя, злакавыя, маслінавыя, соевыя*; у матэматыцы – формы жаночага і ніякага роду адзіночнага ліку: *бідатычная, крывая замкнутая, крывая Фрэнэ, цэлае кратнае, узважанае сярэдняе, вядомае, вытворнае* і множны лік *вытворныя*. У філасофіі і літаратуразнаўстве пераважаюць тэрміны ў форме ніякага роду адзіночнага ліку: *вечнае, аб'ектыўнае, этычнае, узвышанае, узнёслае, зямное*; у мовазнаўстве формы мужчынскага роду адзіночнага ліку: *галосны (гук), губны зычны, заднеязычны зычны, ётавы галосны, мяккі галосны*. У якасці тэрмінаў могуць ужывацца субстантываваныя прыметнікі для наймення фарбаў, мінералаў: *жоўтая хромавая, чырвоная англійская, чырвоная венецыянская, чырвоная бродская, зялёны нафтавы (пра фарбы), сіні анлінавы, сіні дыямінавы, сіні метылавы (пра мінералы)*.

Неабходна адзначыць і такую асаблівасць функцыянавання прыметнікаў у тэрміналогіі, як ужыванне склонавых аднакаранёвых адзінак у азначальнай функцыі пры тэрміне-назоўніку, напрыклад: *пераход зона-зонны, пераход электронна-электронны, каратаж нейтрон-нейтронны, цеплаабменнік водавадзяны, цеплаабменнік натрый-натрыевы, радыятар паветра-паветраны, адна-адназначная адносіна* і інш. Зразумела, культура мовы павінна быць абавязковай не толькі ў межах агульналітаратурнага ўжывання, але і ў вобласці тэрміналогіі. Аднак, як відаць з вышэйпрыведзеных прыкладаў, а таксама з таўталагічных тэрміналагічных спалучэнняў тыпу *адаптар канал-канал, драбілка дробнага драблення, помпа перапампоўваючая (адапампоўваючая, надпампоўваючая)* у тэрміналогіі названыя формы ў пэўнай ступені дапушчальныя і знаходзяцца ў межах прафесійнай нормы [1, с. 167–169, 185, 188, 192–194; 2, с. 124–126; 3, с. 90–92; 4, с. 99–100; 5, с. 87–89; 6, с. 83–87; 88; 7, с. 235–239, 240–243].

Такім чынам, функцыянаванне прыметніка ў тэрміналогіі мае сваю спецыфіку. Па-першае, прыметнікі ў якасці слоў-тэрмінаў ужываюцца даволі рэдка, у большасці выпадкаў яны спалучаюцца з назоўнікамі, з'яўляючыся неад'емнай часткай словазлучэнняў, што абазначаюць тыя ці іншыя паняцці. Па-другое, якасныя прыметнікі, стаўшы тэрмінамі, губляюць не толькі значэнне якасці, але і фармальныя прыкметы гэтых прыметнікаў, таму ў пераважнай большасці выпадкаў у іх адсутнічае ступень параўнання; якасныя прыметнікі могуць набываць іншыя, чым у літаратурнай мове, антонімы; па-трэцяе, у тэрміналогіі прыналежныя прыметнікі ўжываюцца даволі часта, а таксама т.зв.

адносна-прыналежныя прыметнікі з суфіксам *-ск*, часцей як варыянт да форм з суфіксам *-аў (-еў)*: па-чацвёртае, адносныя прыметнікі ў тэрміналогіі займаюць значнае месца і захоўваюць тыповае для іх у агульналітаратурнай мове значэнне прыкметы, выражанай праз адносіны да прадмета, аднак самі па сабе яны не могуць выражаць нейкае тэрміналагічнае паняцце, а выражаюць яго толькі разам з назоўнікам, да якога дапасуюцца; па-пятае, у тэрміналогіі даволі шырока прадстаўлены субстантываваныя прыметнікі ў форме адзіночнага і множнага ліку і ў залежнасці ад галіны навукі яны маюць сваю спецыфіку: у заалагічнай і батанічнай тэрміналогіі ўжываюцца ў асноўным формы множнага ліку, у матэматыцы – пераважна формы жаночага і ніякага роду адзіночнага ліку; у філасофіі і літаратуразнаўстве пераважаюць формы ніякага роду адзіночнага ліку, у мовазнаўстве – формы мужчынскага роду адзіночнага ліку і інш.; па-шостае, неабходна адзначыць і такую асаблівасць функцыянавання прыметнікаў у тэрміналогіі, як ужыванне склонавых аднакаранёвых адзінак у азначальнай функцыі пры тэрміне-назоўніку, якія знаходзяцца па-за межамі норм літаратурнай мовы, аднак у тэрміналогіі названыя формы ў пэўнай ступені дапушчальныя і знаходзяцца ў межах прафесійнай нормы.

ЛІТАРАТУРА

1. Ляшчынская, В.А. Студэнту аб мове: прафесійная лексіка : вучэб. дапаможнік для студэнтаў ВНУ / В.А. Ляшчынская. – Мінск : УП “ІВЦ Мінфіна”, 2003. – 243 с.
2. Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі / Арашонкава Г.У. [і інш.] ; пад навук. рэд. А.І. Падлужнага. – Мінск : Беларуская навука, 1999. – 175 с.
3. Маршэўская, В.В. Беларуская мова. Прафесійная лексіка: вучэб. дапаможнік / В.В. Маршэўская. – Гродна : ГрДУ, 2003. – 274 с.
4. Старавойтава, Н.П. Беларуская мова: гісторыя і сучаснасць [Тэкст] : вучэб.-метад. дапаможнік / Н.П. Старавойтава. – Мінск : БДЭУ, 2006. – 182 с.
5. Смольская, Т.М. Беларуская мова: юрыд. лексіка : вучэб. дапаможнік для студэнтаў юрыдычных спецыяльнасцей устаноў, якія забяспечваюць атрыманне вышэйшай адукацыі / Т.М. Смольская, Л.У. Хрышчановіч. – Мінск : ТетраСистемс, 2006. – 240 с.
6. Губкіна, А.В. Беларуская мова. Эканамічная лексіка : вучэб. дапаможнік / А.В. Губкіна, В.А. Зразікава. – Мінск : Изд-во Гревцова, 2009. – 200 с.
7. Сучасная беларуская мова : вучэб. дапаможнік / Л.М. Грыгор’ева [і інш.] ; пад агул. рэд. Л.М. Грыгор’евай. – Мінск : Выш. шк., 2006. – 559 с.